

EPA

2004-2014

A MAGYAR GRAFIKA DIGITÁLIS VÁLTOZATA
A MEK EGYESÜLET MEGBÍZÁSÁBÓL
AZ INTERNET SZOLGÁLTATÓK TANÁCSÁNAK
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT
AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
E-SZOLGÁLTATÁSI IGAZGATÓSÁGÁN,
AZ E-KÖNYVTÁRI SZOLGÁLTATÁSOK OSZTÁLYON,
2014-BEN,
AZ ELEKTRONIKUS PERIODIKA ARCHÍVUM
ÉS ADATBÁZIS FENNÁLLÁSÁNAK
10. ÉVFORDULÓJÁN.

NYELVMŰVELŐ

A Magyar Grafika állandó melléklete magyar nyelvhelyességi és helyesírási kérdések megvitatására

A szavak használata, képzése és jelentése

Mi nyomdászok, akik mesterségünknel fogva a közműveltségterjesztő eszközök napszámosai vagyunk, talán nem is sejtjük, hogy a *betűszedés* milyen közvetlen hatással van a szavak életére. Mikor a kéziratokon leírt mondatokat betűnként megalkotjuk, nem is gondolunk arra, hogy az egyes szavak fizikai testének felépítésével egyszerűsödnek kifejtjük azok alkatrészeinek rendszerét is. Csak amikor a sort átvesszük és a mondat értelmének elvonásával apró részeire bontjuk a szavakat, látjuk, hogy csupa nyelvtani elemeket kapunk (hangzót, tövet, képzőt, ragot és összetételeket), amelyek külön-külön, de együttvéve is szerves alkotórészei a szavak jelentésbeli összetételének. S éppen ezeknek az apró nyelvtani értékeknek betűnkénti alakításával ezernyi lehetőséget adjuk annak, hogy a szavak életére, alakjára, szerkezetére, jelentésére és a mondatokhoz való viszonyára döntő hatással legyünk. Elég, ha egyetlenegy betűt eltévesztünk vagy elhibázunk a szóban, máris olyan súlyos jelentésváltozás állhat elő benne, hogy éppen ellenkező értelműt kapjuk a mondatban annak, mint amit kifejezni akartak vele. Láthatjuk ebből, hogy nekünk a szavakat a betűszedésnél a fogalom meghatározás figyelembevételével, hajszálpontosan úgy kell felépítenünk a mondatokban, ahogyan *nyelvtani, képzési, hang-, alak- és jelentésbeli* természetüknél fogva a kívánt gondolat kifejezésére hivatva vannak.

Persze, ennek a rendeltetésnek szigorú betartása nemcsak reánk, nyomdászokra tartozik, hanem azokra is, akik gondolataikat nyomtatás útján közlik az olvasókkal. Sőt elsősorban ez utóbbiakra! Mégis mit tapasztalunk a gyakorlatban? Azt, hogy a szavak használatában igen súlyos természetű hibákat ejtenek. Újságban, könyvben, nyomtatott szövegben lépten-nyomon megfigyelhetjük, hogy a szavakat nyelvtani, képzési, hang-, alak- és jelentésbeli természetükre való tekintet nélkül, sokszor egészen helytelenül alkalmazzák. Az ilyen helytelen szóhasználat részben a szavak gondatlan megválasztásának, illetve téves jelentésmegállapításának, részben pedig a szabálytalan képzésmódnak, illetve nyelvtani hibának szokott következménye lenni. De bizonyos igaz, hogy szedés-közben és korrektúraolvasásnál számtalanszor kell apró változtatással a szavak rossz használati módjából származó hibákat kijavítani.

Alább azokat a vonatkozásokat akarom érinteni, amelyek a helytelen szóhasználatnak a szedők és korrektorok együttes munkájára gyakorolt hatásából kimutathatók és egyúttal azokat a szempontokat is akarom kissé megvilágítani, amelyeket a szavak fogalmi értékének helyes mérlegelésénél figyelembe kellene venni.

Más helyen már megemlítettem, hogy a szavak helytelen alkalmazásában valami közös nyelvhasználati szokást figyelhetünk meg mindenféle nyomdai

és sajtótermékben. Például a *hanem* és *de*, a *miatt* és *végett* vagy *miatt* és *révén*, *szemben* és *iráni*, *igazán* és *tényleg*, *ok* és *tényező*, *okozni* és *szerezni*, *udni* és *bírni* stb. efféle szavaknak felcserélése általános szóhasználati tünet.

De ennél sokkal súlyosabb természetű az a helytelenség, amely a szó rossz használati módjából származik, mert ennél rendszerint jelentésbeli eltérés mutatható ki. Megfigyeltem, hogy sokszor két-két rokonhangzású szót összetévesztenek egymással és nem veszik észre azt a kisebb-nagyobb jelentéskülönbséget, amely a két szó között lappang. Amíg csak halvány jelentésárnyalat különbözteti meg egymástól ezeket a szavakat, nem tűnik fel nagyon a szócseré. Így például az *érzés* és *érzelem*, *biztonság* és *biztosság*, *egyelőre* és *egyenlőre*, *hibázik* és *hiányzik*, *izléses* és *izletes*, *különböző* és *különféle*, *szabotosság* és *szabadosság*, *terjengős* és *terjedelmes*, *valóság* és *valódiság*, *vizsgáló* és *vizsgáló* olyan rokonhangzású szavak, amelyeknél a jelentésbeli eltérés nyilvánvaló ugyan, de a tévedést a rokonhangzás (nem rokonértelem!) menti némileg. Am vannak esetek, amelyekben vastosabb a két szó jelentése között kimutatható különbség s éppen ezért helyesbítésük sokkal fontosabb. Például a *bíres* és *bírhedett*, a *hitlen* és *hitetlen*, a *jelentés* és *jelentőség*, a *helység* és *helyiség*, a *rendelet* és *rendelés*, a *rendelkezés* és *rendelkezés*, a *krónikás* és *krónikus*, a *nyugtázás* és *nyugtató*, a *tanúság* és *tanulság* olyan szócserék, amelyeknél már nem lehet a rokonhangzást mentesül elfogadni. Pedig ez utóbbiakat elég gyakran megfigyelhetjük a közhasználatban és a szedésben vagy korrektúrában föltétlenül kijavítandók volnának. A helytelenség onnan származik, hogy a szavaknak közös eredete mellett nem veszik figyelembe a különbözőző képzést, amely a szavak jelentésének megváltoztatására szolgál.

Kétségtelen, a magyar nyelvben igen sok és sokféle *képző* van, amelyeknek segítségével új jelentést adhatunk a használatban levő szavaknak. Minden beszédreszből más-más beszédrészt alkothatunk a képzőkkel, aszerint, hogy milyen jelentésben és alakban akarjuk a szót használni. De ép a képzőknek ez a gazdagsága teszi lehetővé, hogy a szóképzés oly változatos. Csak helyesen meg kell különböztetni a képzőket, hogy a képzésmód is helyes legyen. Igaz, nagy szerepe van ebben a nyelvérzéknek, mert aki érzékellen a képzők pontos megkülönböztetése iránt, az képtelen a szavak jelentésének helyes megállapítására is. Innen van, hogy a gyakorlatban oly sok helytelen szóképzést figyelhetünk meg. S habár vannak esetek, amelyekben a hibás szóképzés nem okoz súlyosabb jelentésváltozást a szóban (például *súlyosulni* e h.: *súlyosodni*, *homályosulni* e h.: *homályosodni*, *szappanosít* e h.: *szappanos* vagy *úszatta* e h.: *úsz-tatta*), bizony találtam olyan képzési hibákat is, ame-

lyek már kényesebb természetűek (például: *nyílt-színű* e h.: *nyíltszíni*, *középkorú* e h.: *középkori*, *jelébe* e h.: *jöléje*).

De amiket a *főnévképzés* területén megfigyelhetünk, az már kirívó tünete a helytelen képzésmódnak. Tudjuk jól, hogy az *ás*, *és*, *ság*, *ség* a legáltalánosabb főnévképzők. Ezekkel ma már oly erőtetten képzéseket alkotnak, hogy szertelenségbe csapnak át. Egész szógyűjteményem van azokból a képzésekből, amelyekben a *ság*, *ség* helytelen. Ezt a képzőt még olyankor is használják, amikor egyáltalán nincs is rá szükség, mert egyszerűen raggal kellene élni. Például a *munkás* szó többesalakját általában így használják: *munkásság*; holott többes raggal így lenne helyes: *munkások*. Nem is gondolnak arra, hogy a *munkás* szó gyűjtőfogalmat jelöl, amely egész más jelentéssel bír, vagyis bizonyos munkálkodó tevékenységnek összevonását; amiből látnivaló, hogy a *munkásság* szóval egészen más jelentést fejeznek ki, mint amit mondani akarnak. És a *munkásság* hasonlóságára írják némelyek a *munkaadó* többesét is így: *munkaadóság* e h.: *munkaadók*. Sőt Lengyel Menyhérttől még ezt is láttam: *írótság* e h.: *írók*. Íme, a képző helytelen alkalmazása milyen hibát okoz.

Ennyi tartozik ebből a kérdésből reánk nyomdászokra.

Ami már most a szóhasználatból a jelentésmegállapítást és a jelentésárnyalatok helyes megkülönböztetését illeti, inkább azokra tartozik, akik írásait nyomtatás útján közrebocsátják. Nem a stílus kérdése ez, hanem a fogalmazás legelemibb követelménye. Fontos, hogy fogalmak és gondolatok számára mindig a leginkább megfelelő kifejezést válasszák, úgyhogy az olvasó egész pontosan megértse belőle, amit mondani akarnak. Szükséges, hogy a kifejezéseket, amelyekbe gondolataikat öltöztetik, mindig pontossággal ismerjék és hogy merőben szokatlan szóalkotásokat ne használjanak, mert „mind az értetőség, mind pedig a képeleltre vagy érzelmre való hatás megkívánja, hogy minden kifejezést a megszokott jelentéssel alkalmazzunk”. (*Simonyi: Helyes magyarság* 62.) Fontos az is, hogy helyesen mérleljék a szavaknak fogalmi értékét és érzelmi mellékjelentését, mert némely szót csak bizonyos vonatkozásban vagy bizonyos mellékjelentéssel lehet használni. De különösen nagy gondot igényel a jelentéskülönbségek pontos felismerése a *rokonértelmű* szavak helyes alkalmazása végett. Tapasztaltam, hogy ezeket is nagyon sokszor fölcserélik egymással olyan esetekben, amelyekben a csere félreértést okoz. Igaz, minden nyelvben vannak olyan szavak, amelyeknek fogalma közel esik egymáshoz vagy amelyek ugyanannak a fogalomnak egyes árnyalatait jelölik. Így a magyarban is nagyon sok rokonértelmű szó van. De aki a szavakat fogalmi értékük helyes mérlegelése szerint alkalmazza, nem fog abba a hibába esni, hogy akár rokonhangzús, akár rokonértelmű szavakat összezavarjon.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a helyes szóhasználat nemcsak a szavak jól megválasztásától, hanem a szabályszerű *szóképzéstől*, a *találó jelentés felismerésétől* és *végül a szavak fogalmi értékének és érzelmi mellékjelentésének megfelelő mérlegelésétől* is függ. S ha azok, akik gondolataikat nyomtatás útján közrebocsátják, ezeket a szempontokat nem veszik figyelembe, nemcsak saját írásaik szabatos és világos nyelvhasználatának ártnak, hanem nagyon sokszor

a szedő és korrektor munkáját is megnehezítik miatta. Ezért kívánatos, hogy az okulás vágya s a helyesnek alkalmazására való komoly akarat meg legyen öbennük is.

Gondozzuk a helyesírást a szedésben

A szedőgép mellett sokkal nagyobb gondot kell fordítani a szedés hibátlanságára, mint a kéziszedéssel végzett munkákban. Az öntött sorok kedvéért ugyanis sokszor olyan helyesírási hibákat és következetlenségeket kénytelen elnézni a korrektor, amelyeket a kéziszedésben okvetlenül kijavítana. Nem elegendő tehát az a figyelem, amelyet a kézirat szövegének hajszálynira pontos egyeztetésére fordítunk a szedésben, mert jól tudjuk, hogy a kéziratok a helyesírás szempontjából nem mindig megbízhatóak. Még a legkiválóbb szellemi alkotások kézírataiban is bőven találunk olyan egyéni sajátosságokat, amelyeket nyomtatásban a helyesírás rendszeressége mellett kifogásolnunk kell. A nyomtatott szövegben a szavak külső öltözetének époló gondozottnak kell lennie, mint a gondolatok mondatbeli ruházatának, mert a tipográfiai gondolatrögzítésben annál jobban szolgáljuk a leírt szellemi termékek közlési célját, minél teljesebb az összhang a gondolat ruházata és a szavak testi megjelenése között. Ez pedig elsősorban a helyesírás vonatkozó szabályainak pontos betartásán alapszik.

A korrektor, aki a kéziratot a szedéssel egyeztetni, általánosságban a helyesírás szabályainak főbb kereteihez igazodik és odatörekszik, hogy a megvont határok közé szorított írásmódban bizonyos egyöntetűség legyen. Es ez természetes is. Nincs csunyább szépségfoltja a szöveg öltözetének, mint mikor a helyesírás elveinek alkalmazása tekintetében mindenféle rendszeretlenség mutatkozik rajta és az írásmód ide-oda csapong.

Persze, itt felmerülnek teljesen egyéni szempontok is, amelyek részint a szedő, részint a korrektor és részint a szerző felfogásától függenek. De általánosságban megállapíthatjuk, hogy a helyesírásban való egységes eljárás nem azt jelenti, hogy minden egyes szó írásmódjának minden körülmények között következetesnek kell lennie, hanem csak azt, hogy a szavakat mindenkori jelentésük alapján, a mondathoz való viszonyok szerint kell következetesen alkalmazni. A következetesség kedvéért tehát sohasem szabadna olyan hibába esnünk, hogy a leírt szó testében annak mindig csak egy kaptafára húzott alakját lássuk és ne vegyük figyelembe azt, hogy a mondat kapcsolata a szónak más jelentését kívánja meg, amely esetben annak írásmódja is eltér eredeti szabályától. Vagyis nem szabad abba a tévedésbe esnünk, hogy például az *ami-t* olyankor is egybeszedjük, amikor nem vonatkozó névmás, hanem névelő és személyes névmás rendeltetésében szerepel. Vagy például, hogy az *ezalatt*, *azalatt*, *ezentúl*, *azontúl* névutót olyankor is egybeszedjük, amikor a mutatónévmás és a névutó külön jelentéssel bír. Ugyanígy helytelen az is, mikor a *mintha*, *bogyba*, *mintbogy*, *úgybogy* összetett kötőszót abban az esetben is összetételben szedik, amelyben a mondat értelme szerint külön-külön önálló kötőszó kellene. A *nefejejs* és a *nebánicsvirág* helyesírását is meg kell különböztetnünk, mikor a mondatban a *ne fejejs* és *ne bánis* igék jelentéséről van szó.

Ami pedig a helyesírási kettőségeket illeti, ezekre vonatkozóan is lehet olyan irányelveket követni, amelyek bizonyos egyöntetűséget tesznek lehetővé. Itt

hasonlóságára nem lehet alkotni, akkor leghelyesebb, ha birtokragos vagy igenévi szerkezettel élünk.

6. Hasonló a helyzet a HATÁROZÓS IGEK eseteiben is, mert ezeket a helyesírás szabályai általánosságban az egyéni nyelvézre bízák. Az akadémiai helyesírás idevonatkozóan csak azt az utasítást tartalmazza, hogy az igével az előtte álló határozót akkor írjuk egybe, mikor a kettőnek tartalma egészen összefor, például: *agyonüti, közzétesz, észrevesz, szembeszáll, végrehajt* stb. De már ilyeneket: *férjhez megy, részt vesz* nem kell egybeírni; pedig ha közelebbről megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiakban is épolly fogalmi egységet alkotnak a határozók az igével, mint az előbbieknél. Ez a túlzott megkülönböztetés okozza azután, hogy a gyakorlatban azokat az eseteket is két szóban szedik, amelyekben nyelvézünk szerint a határozó egybeforrt az igével. Az *Egységes magyar helyesírás* szótárában egyébként megtaláljuk ezeket: *abbahagy, csapraver, egybeforr, egyremegy, egyetérti, ellentmond, életbelép, éhenhal, előrelát, előrenéz, előretör, félbehagy, félbemarad, félbeszakít, félrebeszél, félremagyaráz, félrevezet, hátrahagy, hátranéz, hátraszól, hazamegy, helybenhagy, helyreállít, helyrehoz, helytáll, hozzáfog, hozzálát, igénybevesz, jóllakik, jótáll, jóváhagy, jóvátesz, karonjog, karbantart, keresztülvisz, keresztülvezet, kölcsönad, kölcsönvesz, körülmegy, körülnéz, közbenjár, közbeszól, közread, közreajtszik, létrehoz, magábaszáll, melléáll, nagyotball, nekimegy, nekiszalad, nyélbeüti, nyilvánart, odasiet, odanéz, összeír, összefoglal, összetart, rajtahagy, rajtaüt, síkeraszáll, szembezáll, szembeölik, szemmeltart, széjjelszed, széjjelszalad, szörnnyelbal, teherbees, tönkreemegy, tönkretesz, újjáalakít, utánanéz, utánaszól, végrehajt, végigtekint, véghezvisz, velemegy, veleszületik, visszafordul, visszatér, visszasír* stb. Ezekben az igékben a határozó állandó fogalmi egységet alkot, tehát egybeírásunk indokolt és helyes. (Folytatjuk.)

A szótó-változásából előálló kettősségekről

Vannak szavaink, amelyeknél a szótó ragozások és képzések egyaránt változatlan marad. Például a *hajó, kályha, kocsi* főnevet továbbképezhetjük és ragozhatjuk anélkül, hogy valamilyen változás történne vele: *hajós, hajós, hajóra, hajósz, kályha: kályhás, kályhát, kályhára; kocsi: kocsis, kocsi, kocsi, kocsi* stb. Az ilyen változatlan tövű szóalakok helyes alkalmazása iránt sohasem merülnek fel kétségek. Csakhogy a legtöbb szónál ragozások és képzések a szótó megváltozik, megrövidül, megnyúlik aszerint, hogy a hozzáillesztett rag vagy képző kötőhangzót igényel-e vagy hangrövidítéssel, hangvesztéssel, hangátvétellel módosítja. Például: *hal: balam, balat, halas, halacska*; ebben a szóban képzésnél és ragozásnál kötőhangzó megtoldotta a szótóvet; vagy *forog: forgok, forgó, forgatás*, ebben a szóban ragozásnál és képzésnél hangvesztés miatt megrövidült a szótó; ebben a szóban pedig *teher: terhes, terhet, terhesen* a ragozás és képzés hangátvételt okozott a szótóban. Az efféle változó tövű szavak használatában idők folyamán ingadozás állott be oly módon,

hogy némelyiknél kétféle hangalak lett ismeretes, vagyis kettősségek keletkeztek, mint a helyesírásban. De míg a helyesírásban levő kettősségek egyaránt helyesek és az egyöntetűség kedvéért rendszerint csak az egyiket alkalmazzák, addig a nyelvtani kettősségek között sokszor kétségek merülnek fel a helyesség tekintetében. Szedésközben aztán persze meddő vitát okoznak az efféle kettősségek.

Nézzünk csak néhány ilyen esetet. Például a *mocsár, falu, tő, szó* többes alakjának kettőssége között egyaránt helyes a *mocsarak* vagy *mocsárok, faluk* vagy *falvak, tövek* vagy *tők, szavak* vagy *szók*; de már a *szó: szók* hasonlóságára nem helyes a *tő: tők, ló: lők, hanem tő: tavak, ló: lovak*.

A tárgyragozásban is van ilyen ingadozó kettősség. Például a *sátort* vagy *sátrat, mocsárt* vagy *mocsarat* egyaránt helyes; de már ezek hasonlóságára például a *madár, parázs, darázs, levél, kenyér, egér* tárgy esetében inkább használják a *madarat, parászat, darázs, levelet, kenyeret, egeret* mint a *madárt, parászt, darázst, levélt, kenyért, egért*. Hasonlóképpen kötőhangzóval használják az -s képzős mellékeveket is tárgysetben; például a *káros, hasznos, szívós, csípős, velős, erős* tárgysetet nem így használjuk: *károsat, hasznosat, szívósat, csípőset, velőset, erőset, hanem: károsat, hasznosat, szívósat, csípőset, velőset, erőset* stb. Az efféleket szükség szerint ki is javíthatjuk. —

NYELVHELYESSÉGI ÉS HELYESÍRÁSI KÉRDÉSEK

KÉRDÉS: Melyik helyesebb: a *bitelkérő* vagy *biteltkérő* kereskedő?

VÁLASZ: Az *ó, ő* képzős melléknévi igenevek eredeti alakjai azok, amelyek a cselekvőt magát vagy a cselekvés tárgyát jelentik s mint főnevek is megállják helyüket, például: *bormérő, hiszegő, mesemondó, tisztartó, vályogvető* stb. Ezeknek összetételében az igenév előtti főnév többnyire alanysetben szerepel, annak ellenére, hogy tárgyas viszonyban van vele; például: *bűlelejítő (bűt felejt), igavonó (igát von), leánynező (leányt néz), szószóló (szót szól)* stb. Eszerint a főnévvel összetett melléknévi igenevekben a tárgyragot többnyire elhagyják és nem használják, így: *bűtlejítő, igavonó, leánynező, szószóló*. Tehát ilyenformán *haszonhajtó*, nem *hasznohajtó*; *örálló*, nem *örtálló*; *vészjósító*, nem *vészjósító*. Némely névmásos összetételű igenévben is elhagyják a tárgyragot: *mindentudó*, nem *mindentudó*; *mittevő*, nem *mittevő*. Ennélfogva a kérdéses szóban is elmarad a tárgyrag s nem *biteltkérő*, hanem *bitelkérő* a helyesebb igenév. Ha van kivétel a szabály alól, mint például az *egerverő* vagy Jókai „*egervivő* (asszonyszív)” képzése, ez azzal magyarázható, hogy az igenév előtti főnév változó tövű alapszó s nem mondják *egerverő, égervivő*, hanem tárgyasviszonyban *egerverő, egervivő*. Mint ahogy némely jelzős viszonyban levő igenév is felveszi a vonzatot, például: *nagyra-örvő, jóra-oraló, sokatmondó* stb. A kivételek tehát itt is csak megerősítik a szabályt.

A *Nyelvművelő*t a *Magyar Grafika* előfizetői és vásárlói mint mellékletet ingyen kapják. Példányonként 20 fillér. — Szerkeszti: *Schwartz Armin* Írások, levelek a *Nyelvművelő* címére küldendők: VI. Bajnok uca 14. III. 13.

Bíró Miklós Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt.

Felélős: Sándor Zsigmond igazgató.